

3. Банківські операції: Підручник / А. М. Мороз, М. І. Савлук, М. Ф. Пуховкіна та ін.; За ред. д-ра екон. наук, проф. А. М. Мороза. – 2-ге вид., випр. і доп. – К.: КНЕУ, 2002. – 478 с.
4. Волошин. М. Керування депозитною діяльністю багатопродуктового банку / М. Волошин // Банківська справа. – 2012. – № 2. – С. 96-108.
5. Гірченко Т.Д. Сучасні тенденції розвитку банківської конкуренції та реалізація банками конкурентних переваг / Т.Д. Гірченко // Регіональна економіка. – 2007. – №3. – с.149.
6. Дмитрієва О.А. Оптимізація депозитної діяльності комерційного банку // Фінанси України. – 2007. - № 5. – С. 138-145.
7. Закон України «Про банки і банківську діяльність» від 07.12.2000 № 2121-III. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2121-14>.
8. Закон України «Про рекламу» від 03.07.1996 № 270/96-ВР. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/270/96-вр>.
9. Кравченко О. М. Мотиваційні механізми залучення банками коштів населення / О. М. Кравченко // Статистика України. – 2010. – № 1. – С. 108-115.

УДК 336.763

Дробницька О.Р.,
аспірант* кафедри банківського менеджменту та обліку
Тернопільський національний економічний університет

ПРОБЛЕМНІ КРЕДИТИ БАНКІВ: СУЧАСНИЙ СТАН ТА МОЖЛИВОСТІ УПРАВЛІННЯ НИМИ ЧЕРЕЗ ПРОЦЕС СЕК'ЮРИТИЗАЦІЇ АКТИВІВ

Постановка проблеми. Значним негативним наслідком широкомасштабної світової економічної кризи стало суттєве погіршення банківських балансів в результаті зростання частки проблемних кредитів та величини сформованих резервів за ними. Це, в свою чергу, безпосередньо погіршило якість активних ресурсів банків та, водночас, обмежило кількість необхідних економічних ресурсів суб'єктам господарювання, що, в результаті, стримало розвиток виробництва в усіх галузях економіки. Такі тенденції зумовили ситуацію, коли банки України другого рівня радше вкладають кошти в державні цінні папери, які мають нижчий рівень ризику, аніж видають кредити, адже ті інколи досягають рівня ризику у 100%.

На тлі сучасних тенденцій, коли вітчизняному виробнику для ефективної діяльності недостатньо обігових коштів, банківські установи надають кредити за високої ціни та в обмеженій кількості. Отож, вітчизняним банкам необхідно відновлювати кредитування із оптимальними умовами для реципієнтів.

Якщо із кризою ліквідності 2008-2009 рр. банківські установи України справились, то фаза кризи великої частки проблемних кредитів на балансах банківських установ затяглася, проблема й досі залишається гострою і потребує негайного вирішення. Для цього необхідно удосконалювати існуючі методи та інструменти управління кредитним портфелем банку або використовувати нові. Адже в умовах конкуренції, коли банки борються за існуючих та потенційних клієнтів, необхідно враховувати, що безпечною для клієнтів є та банківська установа, у котрої якість активів висока та достатній рівень капіталу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз публікацій свідчить, що дослідженню стану та методів управління проблемним кредитам надається достатньо уваги. Вивченням цього питання займаються багато вітчизняних учених, зокрема В. Міщенко [3], В. Сирота [7], Я. Черничук [8] та закордонних, серед визначальних у питанні управління проблемних кредитів шляхом використання сек'юритизації активів є дослідження Дж. Сінкі [6].

Проте, досі до кінця не вирішено проблему використання новітніх методів управління проблемними кредитами у практиці вітчизняних банків; зокрема щодо використання сек'юритизації активів як інноваційного інструменту управління проблемними кредитами.

Постановка завдання. Основними цілями даного дослідження є: визначення зовнішніх та внутрішніх проблем, котрі спровокували тенденції росту обсягів проблемних кредитів на балансах банківських установ; вивчення сучасного стану проблемних кредитів та сформованих резервів банків

* Науковий керівник: Гуцал І.С. – д.е.н., професор

України; визначення негативних факторів наявності великої частки проблемних кредитів на балансах банків; обґрунтування необхідності використання сек'юритизації активів як інноваційного інструменту управління проблемними кредитами.

Виклад основного матеріалу дослідження. Негативним спадком світової фінансової кризи є велика частка проблемних кредитів у кредитних портфелях банків, котра виникла в результаті масового неповернення кредитів як суб'єктами господарювання так і фізичними особами. Ця ситуація безпосередньо здійснює значний дестабілізуючий вплив на функціонування банківської системи та економіки України в цілому. Водночас, такі тенденції негативно позначаються на результатах фінансової діяльності банків, створюють певні труднощі для кредиторів і позичальників, ускладнюють менеджмент банку, знижують довіру населення до банківської системи та, що визначально, стримують відновлення кредитування реального сектору економіки України. Саме тому, на сьогодні, важливе практичне значення має розробка сучасних підходів до вдосконалення існуючих методів управління проблемними кредитами та впровадження нових.

Для детальнішого визначення передумов, що спровокували таку негативну тенденцію в діяльності банківських установ України, необхідно визначити зовнішні та внутрішньобанківські причини росту обсягів проблемних кредитів.

З одного боку, проблеми з обслуговуванням позик були зумовлені погіршенням економічної ситуації в Україні, яка характеризувалася такими процесами:

- девальвація національної валюти.
- падіння обсягу ВВП і промислового виробництва у 2009-2010рр.
- втрата ринків збуту експортерами.

Ці макроекономічні процеси в кінцевому результаті зумовили неплатоспроможність великої кількості позичальників українських банків та їх надмірної обтяженості борговими зобов'язаннями.

З іншого боку, проявилися внутрішньосистемні банківські тенденції :

- кредитна експансія 2006-2007 рр.
- велика частка валютних кредитів у кредитному портфелі банків.
- скорочення обсягів та відсутність зовнішніх джерел фінансування, які є дешевшими за внутрішні.
- недосконалість інституційної складової вітчизняного фінансового ринку.

Ефективність управлінських рішень щодо величини проблемних кредитів на балансі банків насамперед залежить від єдиного алгоритму розрахунку проблемної заборгованості. Для вітчизняних банків такий механізм чітко не прописаний. Кожен банк здійснює це відповідно до обраної облікової політики, адже згідно Постанови НБУ банки мають право самостійно встановлювати критерії категорій заборгованості [5]. Водночас, у нормативних документах НБУ не використовується поняття «проблемний кредит», натомість в Інструкції НБУ [2] знаходимо тлумачення терміну «прострочена заборгованість» – заборгованість, яка не погашена в строк, установлений договором. Тому виникають розбіжності, коли одні банківські установи відносять до проблемної заборгованості лише ту частину кредиту та доходу за ним, за якими виникла заборгованість за звітний період, а інші – всю суму кредиту, та нарахованих відсотків за ним.

Все це в комплексі зумовило негативну динаміку росту проблемних кредитів у кредитних портфелях вітчизняних банків, що відображено на рисунку 1.

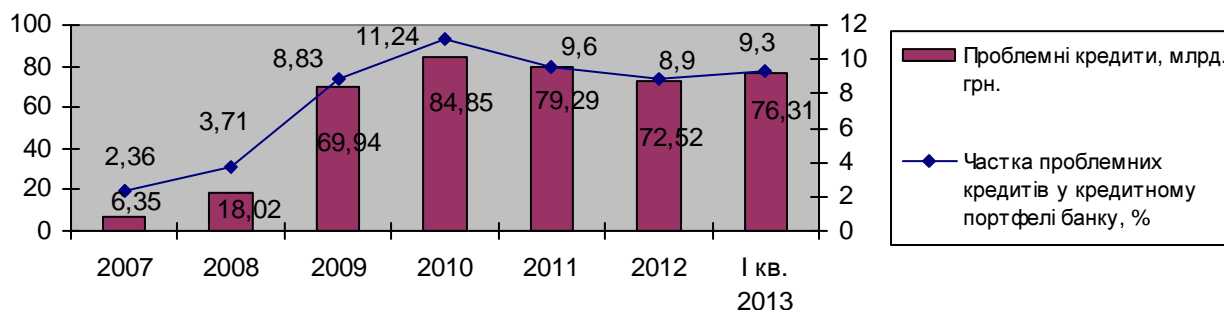

Рис. 1. Обсяг і частка прострочених кредитів у кредитному портфелі банків України за період 2008- I кв. 2013 рр.*

*Джерело: Складено за даними НБУ [4]

Таким чином, як бачимо на рис. 1, можна констатувати факт зростання обсягів проблемної заборгованості клієнтів вітчизняних банків у 4,5 рази із початку світової фінансової кризи 2008 року по даний час. Якщо у 2007 році частка проблемних кредитів у структурі кредитного портфеля вітчизняних банків становила 2,36%, у 2008 році зросла лише до 3,71%, то у 2009 році відбувся значний скачок до

показника 8,83%, а у 2010-му році цей показник зріс майже у 5 разів відносно 2007 року і досягнув показника 11,24%. Таким чином, за період із 2007 року по 2010 рік обсяг проблемної заборгованості зріс у 13 разів, відповідно із 6,35 млрд. грн. до 84,85 млрд. грн. У 2011 році ситуація суттєво не змінилася на краще – обсяг проблемних кредитів дещо зменшився, лише на 5,56 млрд. грн. і становив 79,29 млрд. грн.

У 2012 році обсяг проблемної заборгованості зменшився на 7,67 млрд. грн. із зменшенням частки кредитів у кредитному портфелі банку на 0,7% відносно показників 2011 року. На початку 2013 року ситуація знову погіршилася і обсяг проблемних кредитів зріс до рівня 76,31 млрд. грн. [4] Таку тенденцію – зменшення показників простроченої заборгованості наприкінці року і зростання на початку, можна спостерігати за звітний період щороку. Банкіри цю ситуацію називають «коригуванням річної звітності», коли покращуються показники річної фінансової звітності.

Як показує світова практика, коли рівень проблемної заборгованості клієнтів в кредитному портфелі банку перевищує 10%, то виникає загроза економічній безпеці банку. Так, згідно даних НБУ (див. рис. 1), у 2010 році частка проблемних кредитів у кредитному портфелі банків досягнула найвищої межі 11,24 %, перетнувши критичну межу у 10 %, у 2011 та у 2012 роках ця частка дещо зменшилася відповідно до рівня 9,6 % та 8,9 %, а у першому кварталі 2013 року зросла до 9,3%, знову наблизившись до критичної межі.

Стрімке збільшення частки проблемної заборгованості в кредитному портфелі банку, згідно вітчизняного банківського законодавства, в свою чергу зумовлює значні відрахування в резерви на покриття втрат за кредитними операціями. Чим більші суми відрахування в резерви під кредитні ризики водночас із зростанням витрати банків на адміністрування проблемних кредитів, тим менш ефективно використовується банківський капітал, що показує динаміка, відображена на рисунку 2.

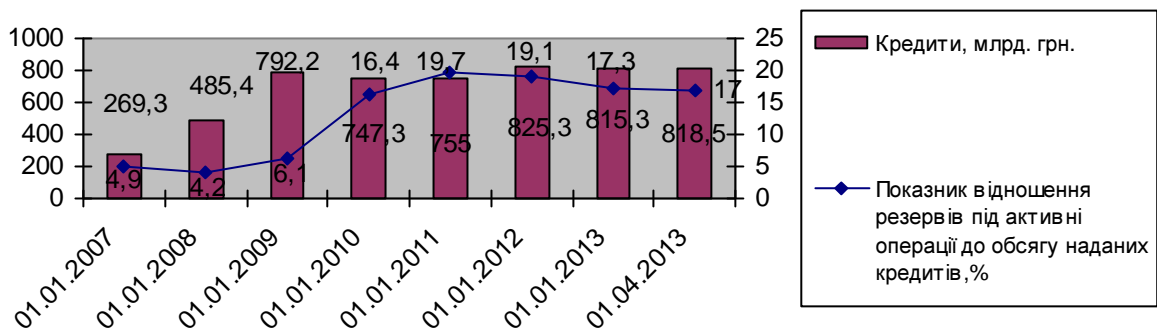

Рис. 2. Динаміка показників обсягу наданих кредитів та показників відношення резервів під активні операції до обсягу наданих кредитів *

* Розроблено за даними НБУ [4]

Так, показник відношення обсягу резервів під активні операції банків до обсягу наданих кредитів у на початку 2009-2010 рр. зріс із 6,1 до 19,7% (див. рис. 2). Хоча на початок 2007-2008 рр. цей же показник був лише на рівні 4,9% та 4,2% відповідно. Тому можна стверджувати, що обсяг відрахування в резерв під активні операції із 2007 по 2011 рік зріс більш ніж у 4 рази. Саме це й стало однією із основних причин значних збитків, які понесли банки України у період кризи. Дані рис. 2 свідчать про невирішення проблем із кредитною заборгованістю і на даний момент. Оскільки 2011 рік банківські установи України завершили із високою часткою резервів, які сформовані під активні операції до обсягу наданих кредитів – цей показник склав 19,1 %, котрий менше на 0,6 % від пікового значення 2010 року, що може свідчити про те, що банки не формували резерви за належними кредитами з метою покращення фінансових результатів. Так, на початку 2013 року цей показник зменшився до рівня 17,3 %, за перший квартал цього ж року ще зменшився до рівня 17 % на фоні зростання обсягів виданих кредитів від 815,3 млрд. грн., до 818,5 млрд. грн. Така тенденція зменшення сум відрахованих резервів на тлі зростання обсягів кредитного портфеля банків свідчить про незначне покращення якості кредитів.

Отже, на сьогодні кожен банк в Україні має на своїх балансах в середньому 8-10% проблемних кредитів у власних кредитних портфелях водночас із високим показником сформованих резервів за активними операціями на рівні 17-19%. Така ситуація свідчить про те, що банківські установи не знайшли ефективного способу управління проблемною заборгованістю клієнтів.

Наявність великої частки проблемних кредитів на балансах банківських установ призводить до:

- погіршення якості активів банку. Характеристика якості активів визначається ступенем ризику активу та показником ліквідності. У проблемних кредитів такі характеристики найгірші.

- збільшення навантаження на капітал. Адже величина активів прямо пропорційна величині капіталу, за умови стабільності обсягів зобов'язань банку. Коли виплати банківських зобов'язань банком здійснюються у визначений строк, із одночасним непогашенням активів, то, відповідно зростає навантаження на капітал.

- зростання рівня ризику девальвації. Переважна більшість клієнтів банку, котрі взяли у банківських установах кредити у іноземній валюті, а така можливість була до 2011 року, отримують дохід у національній валюті. Тому, коли відбувається зростання курсу іноземної валюти, то зростає і ризик девальвації.

Виходячи з вищезазначеного, банківський менеджмент змушений удосконалювати власну систему управління проблемними кредитами клієнтів.

Вітчизняні банки найчастіше використовують у своїй практиці такі методи управління проблемним кредитом:

I – активізація претензійно-позовної роботи банку по даному кредиту.

II – реструктуризація;

III – списання кредиту;

III – продаж проблемного кредиту третій особі.

Для вибору одного із цих методів, необхідно співставити та порівняти чисту приведену дисконтовану вартість грошових потоків по кожному методу. Після здійсненого прогнозу ефективності можливих методів управління проблемними кредитами, керівництво банку вибирає для себе найприйнятніший варіант роботи із проблемними кредитами.

Звичайно, для збереження подальших відносин банку із клієнтом превалюючими є перший та другий метод управління проблемними кредитами, та якщо завдяки використанню цих методів не відбувається погашення боргу, то банки змушені використовувати метод управління проблемною заборгованістю клієнтів через продаж заборгованості клієнтів по кредиту третій особі. Наше дослідження свідчить, що найчастіше вітчизняні банківські установи продавали проблемні кредити колекторським компаніям, рідше - іншим банкам.

Звичайно, керівництво банку може списати безнадійну заборгованість клієнта, тим самим збільшивши свої витрати на всю суму тіла кредиту та доходів за ним. Та цей спосіб роботи з проблемним кредитом є неефективним.

У практиці вітчизняних банків, на відміну від російських, не використовують механізм продажу проблемної кредитної заборгованості кредитним пайовим інвестиційним фондам та, на відміну від казахських, фонду проблемних позик.

У зв'язку із зростанням обсягів проблемної заборгованості на балансах українських банків, відповідно збільшилась і кількість колекторських фірм. Вже у 2010 році кількість колекторських фірм в Україні перевищила 50. Така практика співпраці банківської установи та колекторської фірми була започаткована ще в 60-х роках минулого століття у США. На даний момент кількість колекторських фірм у США перевищує кількість банківських установ у тисячі разів, і становить близько 6,5 тисяч [8, с. 34]. Це пов'язано з тим, що взаємовідносини банк – колекторська фірма там законодавчо врегульовані. Банківські установи самі не управляють проблемною заборгованістю, а на 90-й день з дати її виникнення передають колекторському агентству, які працюють за комісійну винагороду. При цьому, в результаті роботи з проблемними кредитами, колекторські агентства повертають 100% кредиту банківській установі.

Особливості співпраці вітчизняних колекторських фірм та банківських установ суттєво відрізняються від американських. Для банківських установ України є достатньо витратна співпраця, про що свідчать дані укладених угод за останні два роки. Так за останні чотири місяці 2011 року банки продали колекторам та факторинговим компаніям понад 1,5 млрд. грн. за 1-11% від їх номінальної вартості [1]. При цьому банківські установи різницю між сумою проблемного кредиту та ціною його продажу колекторським компаніям обліковували на рахунках витрат, при цьому вивільнялися сформовані резерви за проблемним кредитом. У результаті такого продажу банки уникали сплати податку на прибуток.

Однак, незважаючи на деякі переваги такої реалізації боргів, для банків визначальним аспектом залишається ціна та подальше обмеження обсягів відрахування у резерви. Коли на американському ринку купівлі-продажу банківській установі повертається 100% вартості проблемного кредиту, то на вітчизняному ринку вона надто низька – 10%. Саме тому вітчизняним банківським установам варто використовувати інші шляхи продажу кредитів.

Отож, робота з проблемними кредитами потребує від банків України використання нових напрямів та забезпечення високої кваліфікації і спеціальної підготовки працівників, які відповідають за формування політики управління проблемною заборгованістю, аналіз та оцінку ризиків позичальників, моніторинг та роботу з проблемними кредитами, оцінку фінансового стану позичальників, аналіз та супровід інвестиційних проектів для реалізації яких надавали кредити.

Саме таким органом роботи із проблемними кредитами банків може стати новостворений Фонд проблемних кредитів, який буде функціонувати на засадах процесу сек'юритизації активів. При цьому потрібно використовувати саме концепцію класичної сек'юритизації активів, котра полягає в тому, що

фінансова компанія (як правило банк), яку названо оригіном (originator), продає активи (Assets) компанії спеціального призначення (Special purpose vehicle – SPV), яка забезпечує фінансування придбання активів шляхом емісії цінних паперів та їх розміщення на фондовому ринку. Ця операція для банківської установи носить позабалансовий характер.

Статус такого фонду може бути у формі дочірньої компанії Національного банку України. Саме на таких засадах функціонує аналогічний фонд у Казахстані, який був створений у травні 2012 року у формі акціонерного товариства.

Україна може піти іншим шляхом – створивши фонд, який буде поєднувати функції небанківської фінансової установи та колекторського підприємства.

Основне призначення Фонду проблемних кредитів має бути у покращенні якості кредитних портфелів банківських установ, що повинно бути досягнутим через виконання двох функцій:

- інвестиційну. Фонд купляє з дисконтом проблемні борги у банку. Величина дисконту при цьому може варіюватися на рівні 30-50%, що набагато нижче за діючу практику, коли дисконт при продажу банком проблемних кредитів колекторським компаніям досягав 90%.

- реструктуризаційну. Фонд емітує та розміщує структуровані облігації, забезпеченням по яких виступають проблемні кредити. При цьому випуск облігацій поділений на транші: I транш із вищим рейтингом може купляти Пенсійний фонд, II транш – інші банки, III транш із найнижчим рейтингом – Національний банк України.

Величина доходності Фонду проблемних кредитів буде визначатися ефективністю проведеної роботи із боржниками. Крім того, створений Фонд може в майбутньому функціонувати як небанківська кредитна організація, надаючи позики та маючи дохід від кредитної діяльності, який може використовуватися для подальшого фінансування позичальників, купівлі нових кредитних портфелів, виплати пайовикам проміжних доходів, забезпечення поточної діяльності тощо.

Висновки з даного дослідження. Проведене дослідження дало можливість зробити такі висновки:

1. Основними причинами росту проблемних кредитів були:

- зовнішні – падіння обсягу ВВП і промислового виробництва; втрата ринків збуту експортерами, надмірна обтяженість борговими зобов'язаннями;

- внутрішні – кредитна експансія 2006-2007 рр.; велика частка валютних кредитів у кредитному портфелі банків; недосконалість інституційної складової вітчизняного фінансового ринку; за кредитами не генеруються грошові потоки до банку у визначений термін та в повному обсязі; спостерігалось значне зниження балансової вартості кредитів.

2. У результаті проведеного аналізу стану проблемної заборгованості клієнтів банків виявлено, що за період світової фінансової кризи обсяг проблемних кредитів на балансах вітчизняних банків зріс у 4,5 рази, досягнувши максимального показника частки проблемних кредитів у кредитному портфелі банку у 2010 році – 11,24%, що є безпосередньою загрозою економічній безпеці банку, коли рівень проблемної заборгованості клієнтів в кредитному портфелі банку перевищує 10%.

3. Основні негативні фактори наявності великої частки проблемних кредитів на балансах банківських установ: погіршення якості активів банку; збільшення навантаження на капітал; зростання рівня ризику девальвації.

4. На сучасному етапі, коли існуючі методи управління проблемними кредитами не зменшують їх обсяги на балансах банків, є потреба у використанні сек'юритизації активів як сучасного інструменту управління проблемними кредитами банків шляхом створення Фонду проблемних кредитів. При реалізації проблемних кредитів банківськими установами через такий фонд на засадах сек'юритизації активів банки покращують свій баланс реалізуючи такі кредити і не формуючи при цьому резервів, водночас, зменшуючи суму оподаткованого прибутку через віднесення суми дисконту по цій операції на валові витрати.

Література

1. Банки не хочуть проблем [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://news.finance.ua/ua/toplist/~2/3/180474>

2. Інструкція з бухгалтерського обліку кредитних, вкладних (депозитних) операцій та формування і використання резервів під кредитні ризики в банках України [Електронний ресурс]. – Постанова Правління НБУ № 481 від 27.12.2007. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>.

3. Міщенко В. Реструктуризація кредитів в умовах кризи: світовий досвід і можливості застосування в Україні / В. Міщенко, В. Крилова, М. Ніконова // Вісник НБУ. – 2009. – № 5. – С. 12-17.

4. Офіційний сайт Національного банку України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bank.gov.ua>.

5. Положення про порядок формування та використання банками України резервів для відшкодування можливих втрат за активними банківськими операціями [Електронний ресурс]. – Постанова Правління НБУ № 23 від 25.01.2012. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>.

6. Синки Дж. мл. Управление финансами в коммерческом банке : пер. с англ. / Синки Дж. мл. – М. : Catallaxy, 1994.– 820 с.

7. Сирота В.С. Реструктуризація позик як ефективний інструмент управління проблемними активами / В.С. Сирота // Вісник Університету банківської справи Національного банку України. – 2011. – № 3 (12). – С. 207-210.

8. Черничук Я.В. Легітимність діяльності колекторських фірм у контексті захисту прав людини / Я.В. Черничук // Науково-інформаційний вісник. – 2010. – № 1 – С. 33-37.

УДК 336.71:347.736/.738

Свенко Т.І.,
аспірант*
НУБіП України

БАНКРУТСТВО КОМЕРЦІЙНИХ БАНКІВ: ПРИЧИНИ ВИНИКНЕННЯ ТА ШЛЯХИ ЗАПОБІГАННЯ

Постановка проблеми. У розвитку банківської системи України з моменту її створення і до сьогодні існують суттєві проблеми, вирішення яких потребує чималих зусиль вітчизняних науковців і працівників НБУ. Ці проблеми пов'язані з недоліками, які погіршують функціонування банківської системи України.

Досвід існування банківської системи України показав, що з кожним роком все більша кількість банків зазнають негативного впливу фінансової кризи, наслідком чого є хвиля ліквідацій та банкрутств банківських установ.

Банкрутство банку – це результат негативних процесів (кризових явищ), які відбуваються в ньому протягом тривалого часу. Виявлення кризових явищ якомога раніше, з одного боку, може дозволити Національному банку України та керівництву банку виправити ситуацію шляхом ухвалення відповідних рішень, а з іншого, знизити ризики для інших суб'єктів господарювання, уникнути ланцюгової реакції [2].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми банкрутства, неплатоспроможності, ліквідації банківських установ вивчаються багатьма вітчизняними та зарубіжними вченими.

У зарубіжній науковій літературі проблеми банкрутства банків висвітлено досить широко, зокрема, в роботах Брейли Р., Бріггема Є., Горіної С.А., Гроппеллі А., Ларіонової І.В., Майерса С., Нікбахта Є., Роуза П., Сінко Дж., Хорна В. та ін. [1-5].

Дослідження зазначених проблем вітчизняними вченими тільки стоїть на порозі свого розвитку, але перші результати ми можемо знайти в наукових працях Гейця В.М., Козьменко С.Н., Міщенко В.І., Мороза А.М., Науменкова С.В., Савлука М.І., Стельмаха В.С., Суторміна В.М., Успенко В.І., Федосова В.М., Ющенко В.А. та ін [8; 9; 11].

Велику увагу дослідженню особливостей банкрутства банків та забезпечення фінансової стійкості приділяли О.О. Терещенко, В.М. Кочетков, В.В. Вітлінський, О.І. Копилук, А.В. Череп, Е. Шабалін та інші [10].

Але на даний час це питання не отримало належної уваги в сучасній теорії банківництва і дослідження в цьому напрямку представляє собою важливу науково-практичну проблему.

Постановка завдання. Метою статті є розкриття основних причин банкрутства банківських установ та розробка заходів щодо їх запобігання.

Викладення основного матеріалу дослідження. Банкрутство комерційних банків типове явище для економік багатьох країн світу. Банкрутство банку коштує суспільству дуже дорого і лягає тягарем на плечі платників податків. Порівняно безболісно може пройти банкрутство дрібного банку. Банкрутство ж великого комерційного банку має досить значний вплив на економіку країни взагалі та досить часто призводить до кризової ситуації в банківській системі [3].

До основних причин банкрутств комерційних банків спеціалісти у банківській сфері відносять такі [4]:

- 1) неякісні активи;
- 2) недосконалість планування, політики та управління;

*Науковий керівник: Мартиненко В.П. – д.е.н., професор